

פנחס לפיד : פורטוגל

קיסרות קולוניאלית ראשונה ואחרונה

„אלוהים נתן לפורטוגלים ארץ קטנה לערש אך מלוא עולם נתן להם לקבר“, כתב אנטוניו ויאיררה ב־1640 על בנייעמו — שאז מנו אולי מיליון־ורבע נפשות — שבתוך מאתי־שנים אחת התפשטו על ימי כדור־הארץ. נשאו את דגלם ואת אמנותם מברזיל ועד יפאן, והקימו לא רק קיסרות גדולה בהרבה מזו של רומא אלא גם תפיסה חדשה של קיסרות, מיוסדת על השליטה בנתיבי־האוקיינוס.

אם גם התישו בתוך כך את כוחותיהם, הרי שינו עד מאד את פני העולם וכל מהלך ההיסטוריה החדשה טבוע בחותמם. מתוך שתי האומות השוכנות יחדיו בחצי־האי האיברי, מדוע־זה גברה הקטנה משכנתה האדירה ממנה? בעוד אשר ספרד לא גאלה את כל שטחיה מידי הפולש המוסלמי עד לנפילת גראנאדה ב־1492, לאחר מאבק שנמשך קרוב לשמונה־מאות שנים, הנה הכיבוש־מחדש של פורטוגל ארך פחות ממאתיים שנה והושלם ב־1267. נוכח קירבתם הגדולה של הכופרים — מסע יום אחד בלבד מעבר למיצר — הפירה רומא נשויאת־הצלב בפורטוגל גופה מצוה גדולה היא לא־פחות מנשיאתו בארץ־הקודש. הנה על כן מעולם לא הוסח להט־מרצם הפורטוגלים אל הים התיכון, ועם גירושם של ה„מורס“ התעקשו לשאת את המלחמה בשם הכנסיה הלוחמת לתוך אפריקה. בעקפים אפילו צמחה ברכה לפורטוגל שעה שהיו אבירים־נדודים מצפון־מערב אירופה משליכים עוגן בנמליה בדרכם לארץ־ישראל. היו בהם שלא המשיכו עוד בדרכם; נושאי־צלב אנגליים סייעו לשחרר את ליסבון מעול המוסלמים ב־1147, ואחד, גילברט איש־הייסטינגס, נעשה הבישוף הראשון של ליסבון. כך נכנסה אנגליה לתוך התמונה וב־1386 קישר חוזה־וינדזור את שתי הממלכות הימיות „לעולם־ועד ויום אחד“ — ובכך נעשתה פורטוגל בעלת־בריתה הוותיקה ביותר של אנגליה והחווה שביניהן היה לאמנה הבינלאומית המתקיימת ביותר: הוא עמד בעינו חרף עשרים־וארבע מלחמות ושבע מהפכות, עד שבטל כתום 575 שנים, כאשר לא נחלצה בריטניה להגן על גואָה הפורטוגלית מפני חילותיו של נהרו בעל־בריתה.

ב־1387 נתקשרו בתי־המלוכה של לנקסטר ואוויז בקשר־יחיתון והביאו לעולם את אַנריקה, שעד־מהרה נתקרא הנרי הנווט, ששילח את פורטוגל ללב־בימים ופילס דרך לקיסרות. הנרי פרש מחצר־המלכות ובלאגוס שבחופי הדרום — בירתה של ניגריה אינה אלא אחת מהרבה ערים, נהרות והרים אפריקאיים ששמותיהם הפורטוגליים עודם משמשים ציונים לתאוזת־הנדודים הפורטוגלית — הקים מרכז לחקר ולתגליות ימיים, אף משך אליו קברניטים, נווטים וממבחר הקארטוגרפים ואנשי־המדע של זמנו. הים התיכון כבר היה ידוע, והוא הדין בחוֹפה הצפונית של אפריקה. בפנותו אל האטלנטי ואל החוף המערבי ביקש לו אַנריקה אפיקים חדשים למסחר ונחלות חדשות לכתר; הוא חתר להפיץ את האמונה הנוצרית וכן, תכלית־התכליות, תר אחר נתיביים להודו ולמזרח. המזרח פירושו היה תבליים, המצרך

המבוקש ביותר של ימי־הביניים. פלפל, צפורן, קינמון, בשמים, זנגביל וקטורת — אלה היו המפתחות לעשרה של קושטא תחילה, אחרי־כן לעשרה של ונציה, ועתה — של פורטוגל.

במות אַנריקה ב־1460 ידועה היתה יבשת אפריקה המערבית הרחק עד כ־פאלמאס, מקום שהחוף פונה היישר מזרחה למפרץ־גיניאה, ואילו מאדיירה, האיים הקנריים והאזוריים יושבו כולם על־ידי ליסבון. אך זאת היתה רק ההתחלה. ב־1487 נתן בנו של הנרי, יוחנן ב', את חסותו לשני מפעלים שעתידים היו לשנות את מפת העולם; הראשון היה משלחתו של פֶאָרוֹ דֶה־קוביליה למזרח בדרך הים התיכון וים־סוף. בעדן ירד קוביליה ב„ספינת עולי־רגל למפה“ שהביאתו מקץ חודש ימים לקאנאנור — היה עתה קיץ של שנת 1488. הוא הגיע להודו, הפורטוגלי הראשון שזכה לכך. מכאן יצא לבקר בקאליקוט. היא קלקוטה, המרכז הגדול לסחרה של הודו עם המערב, ובגוֹאָה, שוק לאספקתם של סוסים ערביים. ב־1493, לאחר ששוטט שנים אחדות ברחבי ערב ופרס ונקלע לחבש, מקום שבנה שתי מצודות המשמשות את צבאו של הקיסר האילה־סילאסיה עד היום הזה. הדו־חות שלו לליסבון אישרו לא רק את השמועות על עושר המזרח אלא גם את ההכרה הרווחת שנת־יבִים מליסבון להודו הוא אמנם בגדר האפשר.

*

החלל שעדיין נשתייר בידיעות של הזמן ההוא נתמלא על־ידי הקיבולת השניה שבה הוחל חדשים ספורים בלבד אחרי זו של קוביליה. היתה זו הפלגתו הראויה־להיזכר של ברתלמי־דיאז, סוֹפ־סוף נתנה את התשובה לקושיה הגדולה אם אמנם ייתכן להקיף את אפריקה מפאת דרום. בעברו על פני ה„כף“ ממערב, מטולטל סופות וכשמרד משתולל על סיפוננו, קרא דיאז למקום „כ־הסערות“, אבל המלך יוחנן, שחש במלוא חשיבותו של ההשג, הסב את שמו „כף התקוה הטובה“.

עתה הוכשרה הקרקע לגדול שבמפעלים.

מאה־ושבעים איש, בכללם תריסר אסירי־פרך, בהנהגת אציל מבית־משק־המלוכה, עזבו את ליסבון ביום־קיץ אחד אחר־הצהריים. התאריך היה 8 ביולי 1497; האניות היו שתי תלת־תרניות רבועות־מפרשים, בנות כמאתיים טונה כל אחת, ושם קברניטן היה ואסקו דֶה־גאמה. לאחר שעברו על פני כ־זרודה שוב לא ראו יבשה משך תשעים־וששה ימים. לנאטאל שבדרום־אפריקה הגיעו בחג־הניטל, הוא חג־המולד, ומכאן השם. במוזאמביק, ושוב אחרי־כן במוזמבאסה, ניצלו בדוחק מהישמד בידי סוחרים ערביים. מאלינדי, צפונית משם, היתה הנמל האפריקאי האחרון שעגנו בו. כעבור עשרים־ושלושה יום הבחין הצופה בראש־התורן בפעם הראשונה בארץ־הודו, וב־20 במאי 1498 השליכו עוגן מול קלקוטה. הנסיעה ארכה עשרה חדשים וחצי. עתה נפגשו מזרח ומערב, בלי תיווכם של ערבים, ותקופה חדשה בהיסטוריה עמדה להתחיל.

כעבור שנים אולי נראה העולם החדש של קולומבוס נכבד יותר בעיני אירופה,

אך על סף המאה הט"ז נחשבה תגליתו של דה־גאמה הרבה יותר, ולא בלי יסוד. התבלים, אבני־החן והסוסים, אשר הביא עמו מהודו, סימלו לא רק את חורבנה של ונציה, את הפיכת הים התיכון למי־אפסיים ואת עלייתה של פורטוגל, ארץ פחותת־ערך לגודל ולאוכלוסים, לדרגת האומה העשירה ביותר באירופה. בכוח נתבשרה מכאן פתיחתן של שתי יבשות לא נודעו, אפריקה ואסיה, וגילוייה של יבשת שלישית, אוסטרליה.

המשלחת הבאה, זו של פדרו אלוארז קבראל, יצאה את ליסבון בדיוק ששה חדשים לאחר חזירתו של דה־גאמה. תחילה הפליג קבראל לברזיל וכבש חצי יבשת בשם מלכו והמשיך בדרכו לקוצ'ין, מקום שפעבור ארבע שנים כונן שם המשנה־למלך הראשון של פורטוגל את שלטונו כחוק. לא ארכו הימים והשולטן של מצרים שיגר את חילותיו וב־1508 ניטש מול דיאז קרב שנסתיים בנצחון מרעיש לפורטוגז־לים ועשאם אדונים שאי־עליהם־עוררים באוקיינוס ההודי. ב־1510 נלכדה גואָה — שלאחר־מכן היתה מרכז השליטה הפורטוגלית במזרח משך 451 שנים. מאלאקה, שנכבשה ב־1511, לא די שחלשה על כל המסחר עם המזרח הרחוק אלא אף הביאה במישרים לידי מגע עם סיאם, יאווה, קוצ'ין־צ'ין ואיי־מלוקה, אשר עשרם הוא שהמריץ את מגלאן במישרים לצאת להקפת כדור־הארץ. ב־1520 כבר עמדו כמה וכמה שגרירויות ומשלחות־סחר פורטוגליות במגע עם סין. אחת מהן נלכדה בטאיפון ופוצצה כד־יכך שמשך חמישה־עשר יום נסחפה בחסדי הרוחות עד שהוטלה אל חוף יפאן.

עד כאן הגיעו לפאת צפון. טימור וגיניאה־החדשה היו אחוזותיהם הדרומיות ביותר. מסתבר שלפחות אחת מן הקאאוולות שלהם הגיעה לחופה של אוסטרליה. בעוד קברניטיהם מפליגים בשבעת הימים חדרו פורטוגלים אחרים, בעיקר ישועים, ליבשות הקרובות והנעלמות. אחד מצא דרכו לטיבט; עוד אחד עשה חמש שנים במסע ביבשה מהודו לסין. ב־1541 נושעה חבש מאויביה המוסלמים („ניצלה“, כמו שמעיד גיבון, „על־ידי 450 פורטוגלים“), והדות לפורטוגל עודנה ארץ נוצרית כיום.

כל העולם היה ביתם ודגלם הוצב באיתן בארבע יבשות, בארצות גדולות לפחות פי שלש־מאות מפורטוגל גופה. בפורטוגל עצמה כמו גם במזרח היה העושר החדש מדלדל והולך את חסנה של האומה; המשלחות השנתיות היו מקיזות את לשד־חייה והתביעות המופלגות של קיבולת כבירת־ממדים כל־כך נתנו אותותיהן עד־מהרה בממלכה הפעוטה.

ב־1578 הנחית המלך סבסטיאו את מהלומת־המוות במסע־הצלב שלו בישה־מזל לצפון־אפריקה. לא עברו שנתיים ופורטוגל וקיסרותה נפלו לחיקה של ספרד, וההתפוררות הוחשה משפנתה פורטוגל בגלוי אל אויבותיה הראשיות של ספרד, אנגליה והולנד, בקריאה לתקוף את הקיסרות ההיא בכל שעת־כושר.

לא פלא הוא שכאשר נתחדשה עצמאותה של פורטוגל ב־1640 לא החזירה לה הבל, אך פלא הוא שחזרה וגאלה הרבה כל־כך. מופלאה עוד יותר היא העובדה

שארץ זו, הקטנה והראשונה בכל בונות־הקיסרות של העת החדשה, השפילה להחזיק בכיבושה הקולוניאליים עד הסוף ממש.

„מי חי?”

„פור—טו—גל!”

„מי מפקד?”

„סא—לא—זאר!” „סא—לא—זאר!” „סא—לא—זאר!”

גדוד של נערי „הנוער הפורטוגלי” במדי־הדר חדשים השמיעו את הקריאות האלו בצעדם אל נמל ליסבון להשתתף במסקר הימי, שהיה נקודת־השיא בחגיגות יובל ה־500 לנסיך הנרי הנווט. מן ה־4 במרס, יום הולדתו, ועד ל־13 בנובמבר, יום מותו ב־1460, זנחה פורטוגל את מדניה ואת טרוניותיה הפוליטיות על־מנת לחלוק כבוד לגיבורה הלאומי ולהחיות, לפחות למשך חצי שנה, את תפארת עברה. בעוד תפילת־מיסה נערכת תחת כיפת־השמייים, בתוך שלל־צבעים מרהיב־עין של נסים ודגלים מתנפנפים ברוח, היו מאות אניות כמעט מכל האומות הימיות של העולם המערבי שטות לאֶטן על־פני אופק מערב.

הימים שלפני המסקר ולאחריו היו מלאים עוד הרבה והרבה חניגות וטכסים. בבלם על הנהר טאָוֶז, מקום שממנו יצאו וסקו דה־גאמה וספינותיו לחפש עולמות חדשים, הוסר הלוט מעל אנדרטה עצומה לכבוד המגלים. באוונידה דה־ליברדאדה, רחובה הראשי של ליסבון, עברו קצינים ומלחים בני שלושים־ושמונה אומות במצעד מזהיר. בזירה שבבירה ערכו לוחמי־פירים פורטוגליים סדרה בת שבוע ימים של „קורידות” ללא אלימות, כמסורת, ומן הנהר שולחו זיקוקים נהדרים לתוך השמיים המוצפים אור־ירח. כדי שלא יעיב שום מקרה בלתי־נעים את החגיגות, שולחו כל פושטי־היד בקרונות־בקר הרחק אל מחוץ־לעיר; הרבה אמנים ושאר טיפוסים חשודים הושמו בכלא, ומשכנות־העוני זכו לפירפוס וצביעה שהגיעה שעתם מכבר.

מפל האורחים המפונקים והמבוקשים אחד היה שהעיב בזהרו על כל היתר: ז'וסקלינו קוביצ'ק דה־אוליביירה, נשיא ברזיל. בדרך־כלל מביטים הפורטוגלים ברפובליקה הגדולה ביותר של אמריקה הדרומית במידת ההתפעלות שבה מסתכלים הורים עניים בבוז שזכה לעושר ותהילה בחוץ־לארץ. עתה, כשהגינני מטעם האו"ם היה כמעט בחזקת ודאי, בעוד שותפותיה בנאט"ו מותחות בקורת חריפה ומתיחות ניכרת אפילו ביחסי־הידידות המסורתיים עם ארה"ב, היתה תצוגה של סולידאריות בין ארץ־האם האירופית לצאצאיתה האמריקאית חשובה במיוחד למשטר המזקין של ליסבון. אחרון אחרון נכבד, בשעה שהיה הזרקור הפוליטי מרפז אורו בנחלותיה האפריקאיות, חשה פורטוגל צורך גובר והולך בידידים בעלי־השפעה — ביחוד מחוץ לחוג של חברותיה ב„מועדון הקולוניאלי”.

דווקא מטעמים אלה נתקלו תכניות הנסיעה של קוביצי'ק בהתנגדות ניפרת מבית, ואפילו שבוע לפני מועד צאתו עדיין לא ברור היה אם יקבל את ההזמנה בכלל. אחד מיוזמי מסע־התעמולה נגד הביקור הממלכתי היה אלוארו לינס, לשעבר שגריר ברזיל בליסבון, שב־1958 נתן מקלט לגנרל אומברטו דלגאדו, המועמד המובס של האופוזיציה בבחירות לנשיאות אותה שנה. דלגאדו, שבאורח מדהים זכה לעשרים־ושלושה אחוז מפלל הקולות, הביא עמו מסמכים המוכיחים שמתחרהו, האדמירל אמריקו תומאס, נבחר בדרכי מרמה ושקר; או הכרח היה להחזיר את אלוארו לינס ממקום־כהונתו — אך ורק לאחר שניתן מקלט מדיני בברזיל לדלגאדו עצמו.

48 שעות בלבד עברו מאז הגיע קוביצי'ק לליסבון ועד שיצא לטיול לסאגרהס, מהלך שלש־מאות קילומטר דרומה, קיבל תואר דוקטור־כבוד באוניברסיטה של קואימברה, ביקר בפורטו בצפון וחזר במסע־נצחון לבירה. הנושא המרכזי בנאומים שלאחר־הסעודות ובברכות־הכוס המרובות היה, כמובן, „שותפות־הגורל־והאחווה“ בין שתי האומות, שלשון משותפת להן ועבר משותף. העובדה שאין הן שותפות בשום דבר אחר הובעה רק פעם אחת, בהערה מאופקת מפי נשיאה של ברזיל, שהטעים בחיך כי אפילו ידידות־גומלים אינה מוציאה מכלל אפשרות חילוקי־דעות כפעם־בפעם. כדי שלא להוסיף על המבוכה הוחלט לתת לפרוטוקול בכורה על עסקי־פוליטיקה. דבר זה הודגש בעובדה שרק הנשיא תומאס לבדו הופיע ונהג כמארחו ומלווהו של קוביצי'ק, בעוד שליטה האמיתי של פורטוגל נשאר מאחרי־הקלעים. ביום האחרון לביקור חתמו שרית־חוזן של שתי הממשלות על מספר הסכמים מוכנים־מראש בשאלות פחות־תערך, כגון אזרחות כפולה וקידום התיירות. רק בנאום־הפרידה שלו שהשמיע בפורטו אמר סוף־סוף אורת־הכבוד כמה מלים של הוקרה ל„אדם הזה היוצא־מגדר־הרגיל שהגדיל עשות כל־כך לארצו, ידידי, ד"ר אנטוניו דה אוליביירה סאלאזאר“.

*

בראשית המאה הזאת, כאשר ערך מיניסטרי־החינוך הפורטוגלי סקר ארצי ראשון, הוברר שמספר הבורים הוא למעלה מששים־למאה מן האוכלוסייה. יחד עם אלה הקוראים כמעט אך ורק את הקאטכזום הקתולי, היו אלה הרוב המכריע של תושבי ממלכת פורטוגל.

היה להם מושג מטושטש בדבר קיומה של קיסרות עצומה מעבר־לים, שפן מתוך אבות־אבותיהם ושאר־יבשרם בחרה הממלכה את האומנים שבנו את צייה וגייסה את המלחים והחיילים למלחמות־הפיבושים, אבל מירב זיקתם לזהב ולעושר של הודו האגדית התבטא בכך ששימשו אורותנים ומשרתות אצל פרו־קונסולים קולוניאליים ליים שיצאו בדימוס. הקרבות על תחוקה, מערכות־הדמים בין ליברלים ופרוגרסיבים, שהחלו בברזיל ואחרי־כך התפשטו לפורטוגל, היו בעיניהם בעיקר עניינים שבין האצילים והתקפים לבין עצמם.

הנה כי כן, המלחמה שניטשה נגד הפיאודליזם בפינה דרום-המערבית הנידחת ביותר של אירופה — ימים רבים לאחר שנעשה הפיאודאליזם מוצג של בתי-נכות בשאר ארצות אירופה — הצטמצמה בתוך מיעוט עירוני קטן; עד היום הזה ליסבון, אופורטו וקואימברה הן המרכזים היחידים לפעולה פורגורסיבית ליברלית.

הכרזת הרפובליקה, שבאה לאחר רציחת המלך קרלוס א' ב־1908, והדחת יורשו שהוכתר בחפזו, מאנאל ב', ב־1910 היתה במידה רבה פועל-כפיהם של קומץ אנארכיסטים, בונים-חפשים ואידיאליסטים אחרים, שאמונותיהם הפוליטיות, שיטר-תיהם, ואפילו שם-הסתר שלהם, "קארבונאריה" — היו לקוחים בפירוש ממקור-השראה איטלקי.

מעשיהם של הסטודנטים מקואימברה, שקרעו את גלימות הפרופיסורים שלהם לתי-אולוגיה, או של שני המנהיגים הליברליים שגזרו את תמונות-הדיוקן של מלכים-לשעבר באולם-הדוקטורים המקודש בליסבון, רק סייעו להדגיש את האופי האקדמי של הסיכסוך העירוני המצומצם אשר שם קץ למונארכיה. מכל-מקום, אף שהאידיאליסטים הגיעו לדרגה ידועה של אחדות בהילחמם במחתרת למען עניינם המשותף, הרי לא יצא שבוע לאחר שהושגה מטרתם הנעלה וכבר התפצלו לסייעות מתגור-דדות. היו בהם אבולוציוניסטים, בהנהגתו של ז'וזף דה-אלמאידה, חולם נמלץ אף רומנטי; האוניוניסטים, בראשות האנטי-קלריקל הציני טובי-המוג בריטו קאמאצ'ו; ודמוקרטים, בהנהגת אלפונסו קוסטה, אינטלקטואל מזהיר ואם גם חסר-אחריות.

במלחמת-העולם הראשונה היתה ממשלת הרפובליקה מוכנה, אך קצרת-ידי מבחינה כספית, לשגר חיל-משלוח לחזית הצרפתית. על-מנת לאפשר לחמומי-מוג צעירים, "להיענות לקריאת הגדולה", היה עליה לנהל משא-ומתן על הסכם לסיוע כספי עם מעצמות-הברית, שיחד עם מנגנון ממשלתי מנופח לבלית-קוה, יורשת המונארכיה, הביא את המשק עד עברייפי התמוטטות גמורה. ב־1920 היו הגירעונות בתקציב מצטברים בשיעור של 12 מיליון דולר בשנה. למרבה הרעה פחתו והלכו משלוחי-הכספים מן המהגרים הפורטוגליים בברזיל — שהיא עצמה היתה נתונה במשבר — והיה זה אחד המקורות המסורתיים לסתימת הפרץ הכרוני בין יבוא ליצוא.

אי-היציבות הכלכלית גררה אחריה בהכרח אנארכיה פוליטית. קמו בממוצע שלש ממשלות בשנה, שניסו לשווא להתמודד עם שביתות חזרות-ונשנות, קרבות-רחוב, פצצות וקשרי-קושרים על-פי מתכונת הרפובליקות של דרום-אמריקה, הקרובות לפורטוגל מבחינה חברתית ותרבותית. ב־1925 היה מספר המיניסטריום-לשעבר, המיניסטרים בפועל ובכוה, ושאר מדינאים מכל הסוגים, גדול כדירכך שנתאפשר ייסודה של מפלגה חדשה, היא "המפלגה הדיפלומטית".

בינתיים והמלוכנים עם המסורתיים, שהרפובליקאים מצאום מפולגים, גיבשו להם, בעקבות מפלתם, בסיס-פעולה מאוחד. שתי המפלגות האלו קיבלו עד-מהרה תמיכה חזקה מצד המגן העיקרי של הסטאטוס-קו: הפנסייה הקתולית, אחת ממשענות המונארכיה, נעשתה כמובן השעיר-לעזאזל של המשטר הרפובליקאי. ב־8 באוקטובר 1910, שלושה ימים לאחר הכרזת המשטר הרפובליקאי, פורסם צו המגביל במידה

חמורה את זכויות־היתר של הישועים וכל שאר המסדרים הדתיים; ב־18 בחודש בוטלה השבועה הדתית; ב־22 בחודש נאסרה ההוראה הקתולית בבתי־הספר; ב־23 בחודש נסגרה הפקולטה לתיאולוגיה; ב־26 בחודש נעשו הימים הקדושים ימי־עבודה רגילים, וב־3 בנובמבר ניתן היתר לגירושים. בתוך ארבעה שבועות נזרו לרוח זכויות־יתר שהצטברו משך 600 שנה — ולעומת זה הפכה הכנסיה אויבת ללא־פשרה למתקנים. שעת־הכושר לנכס הגיעה הרבה קודם מפני ששוער.

לאחר ארבעים־ואחת ממשלות ומספר נסיונות־סרק להפיכה, הצליחה קבוצה של קציני־צבא לתפוס את השלטון ב־25 במאי 1926. הפרלמנט פוזר מיד, וג'ונטה בת שלושה מינתה את עצמה לשלטון. אבל ההרגל התחזק עד כדי כך שגם השלישיה לא החזיקה מעמד, וכתום חדשים נשאר ליד ההגה רק הגנרל קארמונה המתון והתמים. בתחילת 1928 הגיעה מצבה הכלכלי של הארץ לדרגה שבה נאלצה הממשלה לפנות אל חבר־הלאומים בבקשה למלוה ניכר, וכנגד זאת באה דרישה לפיקוח בינלאומי על האוצר כערובה לסילוק המלוות. התנאי המשפיל הזה העמיד סוף־סוף את כל הפורטוגלים על מצבם הרופף כהויותו. הארץ, שנקעה נפשה מן הפוליטיקאים שלה ואמון לא היה לה בשר־יצבאה, ביקשה לה מושיע בחוגים היחידים שעדיין לא נסתאבו במאבק הרצחני על השלטון: האוניברסיטה הלאומית של קואימברה, או — ביתר דיוק — הפקולטה לכלכלה. הפרופיסור הצעיר, שהזועק ממש בן־לילה, שקד שבועי־ימים על המאזנים הסודיים בטרם יודיע על תנאיו לקבלת תיק־הכספים: התחייבות־בכתב מצד כל השירותים הממשלתיים שלא לחרוג מן ההקצבות שיאשר להם.

הלמדן החרוץ והפרוש מן הבריות, כיון שקיבל את מלוא הסמכויות ניגש למלאכה, ומקץ שנה אחת הצליח להעלות את התקציב מגירעון של כשבעה מיליוני דולרים (ב־1927/8) לעודף של 41,000 דולר (ב־1928/9). ב־1930 החלה פורטוגל לפרוע קצת חובות־חוץ; ב־1931, זו פעם ראשונה לאחר תקופה ארוכה, שולמו משכרות הפקידים והקצינים בשלמותן, וכאשר ב־1932 עלה סך־הכל של חסכוניות הממשלה על 42 מיליון דולר הציעה פורטוגל פה־אחד — או כמעט פה־אחד — את ראשות־הממשלה לא־שֶׁ־הכספים. איש לא שם לב לכך שהעמיד מספר תנאים מוקדמים לקבלת ההצעה. אחרי הכל, האיש שהציל את האקסודו, המטבע של פורטוגל, ודאי יהיה לא־לִידו להציל את הארץ ואת קיסרותה.

כך החלה „המדינה החדשה“ של ד״ר סאלאזאר, שלטון־היחיד הממושך ביותר בהיס־טוריה החדשה של אירופה.

אבל מיהו ד״ר סאלאזאר?

בן לאיכרים פשוטים ואדוקים הוא האיש, אשר משנותיו הראשונות בבית־הספר היה תלמיד מבטיח־רבות בסמינר הקתולי של ויסאו. בעוד הארץ מפרפרת בחבלי מדנים פוליטיים, היה סאלאזאר, על־פי הביוגרפיה הרשמית שלו, „גדל בצל ולומד בבדידות“. לאחר זמן, כשעבר לאוניברסיטה של קואימברה, התבלט עד־מהרה בחבורה של משכילים קתוליים צעירים, שסיסמתם היתה „אמונה, לימוד ופעולה!“

ואשר המיפגש שלהם קרוי היה בשם מבשר־רעה, „אולם ההסתערות על פורטוגל“. פעם יחידה ביקר בחוץ־לארץ, בליאז', בחברת מי שעתיד להיות החשמן של ליסבון, כמשתתף בקונגרס של הנוער העובד הקתולי.

מצוין במעלות אלו הסב אליו הצעיר עד־מהרה את תשומת־לבם של השלטונות הכנסייתיים, שברכתם ותמיכתם הנאמנה עדיין נחשבו הרבה בעיני ההמונים הנב־ערים־למחצה. הסגנון הדרדקי הכן של נאומיו עד היום מכוון כמדומה לטעם־הקריאה שלהם: „הפורטוגלים של היום נחוץ להם“, אומר הוא במשפט טיפוס־י, „ליצור בפורטוגל המפוארת של המחר פורטוגל חזקה, פורטוגל מחונכת, פורטוגל מוסרית, פורטוגל עמלה ומתקדמת. הבה נאהב אפוא את מולדתנו, הגדולה באמהות שלנו!“

בחיבורו „המדינה החדשה“, שאת יסודותיה הניח בתוך פחות משנה אחת, ביטא את „האני מאמין“ הפוליטי שלו בגילוי־לב, ואם גם על דרך־השלילה:

„אנו מתנגדים לכל צורה של בינלאומיות, קומוניזם, סוציאליזם, סינדיקאליזם ולכל מה שעלול למעט את דמותה של המשפחה, או לפלגה, או לפוררה... אנו אנטי־פרלמנטריים, אנטי־דמוקרטים, אנטי־ליברלים, ומנוי־גמור אתנו להקים את המדינה הקורפורטיבית שלנו“.

הקורפורטיביות בפורטוגל לא היתה, כמובן, רעיון חדש כל־עיקר. בעיקרו של דבר העלתה תורתה את המושגים ההירארכיים של חברת ימי־הביניים, האיגודית באפיה, בניגוד למה שהיתה הכנסייה רואה בו את האינדיבידואליזם המופרז של המהפכה הצרפתית, התפיסות המכניסטיות של המהפכה התעשייתית, החמרנות והבינלאומיות של האידיאולוגיה המארקסיסטית.

ב־1933, שבועות אחדים אחרי עלייתו של היטלר לשלטון, העמיד ד"ר סאלאזאר למשאל־עם ארצי את טיטת התחוקה לרפובליקה הקורפורטיבית, שאותה עיבד יחד עם כמה ממקורביו. שיטת ההצבעה שנקטה לצורך זה היו בה שני חידושים עיק־ריים: את ה„לא“ צריך היה לכתוב בפתקים לעיניהם הקנאות של השוטרים וקבו־צות „מתנדבים“, ששימשו משגיחים בכל הקלפיות; בנוסף על כך נמנו כל הנמנעים כמצביעים „בעד“. הנה כך נתן העם את אישורו למכלול־חוקים שבו הבטיח סעיף ה': „המדינה הפורטוגלית מיוסדת על שוויון כל האזרחים לפני החוק ועל חופש הגישה של כל המעמדות אל ברכותיה של הציביליזציה“.

בשאבו עידוד מנצחונות הנאציזם בגרמניה הפאשיזם באיטליה, דאג סאלאזאר שתמלא פורטוגל את תפקידה ההיסטורי גם בשתילת „הסדר החדש“ בספרד. פראנקו, שנתון היה ללחץ קשה מצד ה„רפובליקאים“ שלו, שמח לקבל את עזרתו הצבאית והכלכלית של המשטר הרפובליקאי השכן והוכיח את הכרת־טובתו באורח אפייני: סוציאליסטים פורטוגליים, שנמסרו בחשאי בלילה על־ידי סוכני ה„פידה“ — משטרת־הבטחון החדשה של סאלאזאר — הוכללו בהמוני לוחמי־החופש הספ־רדיים ששחטו טבחיו של פראנקו בזירות־הפרים לא הרחק מן הגבול הפורטוגלי.

לאחר שנתיצב משטרו של פראנקו, פיתחה המדינה החדשה של ד"ר סאלאזאר את רוב קווי-האופי הידועים של הטוטאליטריות: כל האיגודים המקצועיים הולאמו, חוק-העבודה-הלאומי קבע את המשפרות, ונוסף על כך הוכרו השביתות עבירות פליליות.

ההיסטוריה של פורטוגל סיפקה את סימנות "המידות הטובות של הגזע" והתעודה הקולוניזטורית של פורטוגל, ותמונת הקאראול באה על מקום צלב-הקרס ואגור דות-השבטים הפאשיסטיות כסמלה של האידיאולוגיה החדשה. סאלאזאר היה גם ראש-המדינה היחיד — מחוץ לדה-וואלירה האירי — שב-1945 שלח הבעת השתתפות-בצער לאדמירל דניץ במותו של אדולף היטלר. "איומים" בריטיים ובינלאומיים על הנחלות שמעבר-לים פירנסו את התעמולה הלאומנית, שהתנהלה בדבד עם שיסי סנפופבי המכוון בעיקר נגד הדמוקרטיה המערבית.

ה"פידה" הקימה ענף חשאי מיוחד שקיים קשרים הדוקים עם הגסטאפו, אשר ממנה למדה את השיטות החדישות לפיקוח פוליטי. בתוך שש שנים הפך ד"ר סאלאזאר את "האיחוד הלאומי" שלו למפלגה מלוכדת וממושטרת, משולבת עם הפקידות של כל הגופים הממשלתיים. גוף זה מצדו היה נתון לפיקוח גרעין מוצק של פעילים נלהבים ומלשיני-משטרה, שיחידותיהם הצבאיות-למחצה — "הלגיון הפורטוגלי" — עדיין עוברות במצעים במדי חולצותיהן הירוקות לאורך הארץ ולרחבה, להפגין את נכונותן המתמדת להגן על המשטר מפני כל "כוחות החתרנות". אין צריך לומר שהצנזורה על העתונות שלמה לא-פחות מפיקוחה של המפלגה על הראדיו, הקולנוע והטלביזיה.

ד"ר סאלאזאר עצמו ידוע בו שהוא איש בעל הרגלים צנועים וחמורים, החי בבדידות ובפשטות ספרטנית, ורוב המשקפים הזרים נותנים אמון גמור בהתפארותו שהוא "חייב להשגחה העליונה את חסד העניות". קצת מן התיירים הזרים האלה לבם הולך שבי אחר רשת הפכשיים המודרניים הנקיים, המחברים את מקומות התיירות המטופחים של פורטוגל כמו גם את הסכרים ההידרו-חשמליים, הגשרים והאיצטדיון-נים הפלולים בלוח-הנסיעות של כל הנכבדים מחוץ-לארץ.

פורטוגל היא כיום הארץ היחידה שבה עדיין עומדים המחירים על דרגתם שמלפני המלחמה והאסקודו אף עלה בערכו מאז 1939, אבל המחיר שהוצרכה הארץ לשלם בעד יציבות המחירים הזאת הוא גבוה מאד: תשעה מבעלי-האחוזות הגדולים ביותר מחזיקים יחדיו ביותר ממחצית הקרקעות הניתנות לעיבוד; בליסבון לבדה יש שלושים-ואחד אלף משפחות שאין להן מעון משלהן והן מתגוררות יחד בצפיפות, משפחות-משפחות. יותר מחמישים-למאה מן העובדים שרויים בתת-תעסוקה כרונית; כתוצאה מכך תת-התזונה נפוצה ומנת הקלוריות הממוצעת לגולגולת נמוכה כמו בתוניסיה ובקונגו.

אך גם אם תמותת התינוקות של פורטוגל היא הגבוהה ביותר באירופה, גם אם שיעור הבערות בתוכה הוא הגבוה ביותר, גם אם שכרם של פועלי התעשייה ירוד בה ביותר ומספרי ההגירה היחסיים גבוהים יותר מאלה של איטליה, עדיין יש פיצוי

מתוך סדרה על הנושא „המעונה“

א. כהנא

אחד מיסטי על כל הליקויים האלה: אפילו אחרי נפילתה של גואה עדיין מושבותיה גדולות פי עשרים-ושלושה מפורטוגל גופה, ואחוזותיה, המשתרעות ב־1962 על־פני יותר מ־2 מיליוני קמ"ר בשלש יבשות, עדיין הן הקיסרות הקיימת הגדולה ביותר.

*

הקיסרות כוללת מספר טריטוריות נפרדות ומרוחקות זו מזו, והיא מאוגדת מפוח רגש של געגועים, תיאוריה היסטורית, ובדומה לשאר קיסריות שעברו מן העולם — מכוח התועלת הכלכלית שהיא מביאה לארץ־האם.

מאז 1951 מגדיר תיקון בתחוקה את כל השטחים שמעבר־לים כמחוזות של פור־טוגל־האם, "ששוב לא יכוננו מושבות". הבדיה המשפטית הזאת, כך קיוה סאלאזאר, תתקבל בעולם כסמל לאחדות הרוחנית של ה"קהילה" הלזויטאנית, אך דומה כי איש לא התרשם ביותר, ופחות מכל — עצרת־האום, שלא מכבר הצביעה ברוב של 99:2 בעד שיחרורה של אפריקה הפורטוגלית בהקדם.

נפתח במוצב הקטן והנידח ביותר: מאקאו שבסין, הבנויה על הר ששטחו מגיע בדוחק ל־15 קמ"ר, שנוסדה כתחנת־מסחר פורטוגלית עוד ב־1557 וכך נשארה מאז. היא שוכנת על שפך נהר־הפנינים, מול קנטון, ודומה כי לא יכלה להימצא בעמדה כדאית יותר מזו. ובכל־זאת, אף כי עדיין רב ערכה מפל מיני טעמים סמויים, חלה ירידה גדולה בחשיבותה המסחרית. ב־1841 עברו כאלפים בריטיים פליטי מלחמת־האופיום לאורך החוף ותפסו את האי הקטן והשומם הונג־קונג, שאז היה מופה מגיפות וסופו שהאפיל למעשה על מאקאו שממול וגדל פי כמה וכמה יותר ממנה. אך מאקאו נשארה פורטוגלית לכל דבר, וברבות הימים יצא לה שם כמוצא לאותם דברים שמידת הנימוס, החכמה או הזהירות מונעת את העברתם מסין האדומה לעולם החיצון.

טימור, הגדול באיי יום־א־הקטן, כ־500 מיל מצפון לאוסטרליה, חציו פורטוגלי וחציו אינדונזי. הפורטוגלים כבשוהו לראשונה ב־1520; אחריהם באו ההולנדים ופעמיים כבשוהו ואיבדוהו; הצרפתים כמעט וסיפחוהו במאה הי"ח; כעבור כחמ"ש שנים שנה נהדפו כאן התקפות־צי בריטיות; היפאנים כבשו את האי ב־1942, והחזירו את מחציתו המזרחית לפורטוגל ב־1945, בעוד שטימור ההולנדית נפלה בידי הרפובליקה האינדונזית החדשה. תושביו כה־העור, כחצי מיליון נפש, רובם פאפור־אנים, שתוצרתם העיקרית, קפה וקופרה, נמכרת על־ידי סוחרים ערביים, מאלאיים וסיניים לפורטוגל הרחוקה ולאוסטרליה הקרובה.

קרוב יותר למולדת שוכנים אִיי כף־ורדה, שכוחים בלב האוקינוס, מול חופה המערבי של אפריקה, ומפקדת נאט"ו משתעשעת ברעיון של הקמת בסיס באיים האלה. ואולם הקיסרות האמיתית הרי היא אנגולה ומזאמביק, משני עברי החוד של אפריקה, ושתי הארצות האלו יחדיו תופסות שטח כשטחה של אירופה המערבית. „אלוהים ברא אנשים לבנים ואלוהים ברא אנשים שחורים — אבל את המולאטים בראו הפורטוגלים!" קרוב ל־500 שנה הדגימו הפורטוגלים את האמת הסמלית

שבפתגם האפריקאי הזה. את היעדרו המרומז של סייג-הצבע פיתחו כדי עיקר-של-אמונה, והם רקמו סביבו תפיסה מיסטית של „התעודה הציביליזטורית” שלהם, שבמסגרתה יבוללו הילידים הנחשלים של הקיסרות בתרבות העליונה של פורטוגל-רבה — בגוף, ברוח ובנפש.

„כוח איזה נס”, שאל ד״ר סאלאזאר, שבועיים לפני פרוץ המרד באנגולה, „שורר שקט מפְּרֹדָה ועד טימור?” — משום שכל ילידי הטריטוריות שלנו, כך השיב הוא עצמו, חושבים עצמם פורטוגלים... זוהי, כמובן, גוזמה מופלגת, שהעובדות מכחישות אותה בנקל: מתוך עשרה-וחצי מיליונים — ארבעה-וחצי באנגולה וששה במוזמביק — למעלה מתשעים-ותשעה אחוז אינם יודעים קרוא-וכתוב. פחות מארבעה אחוזים במוזמביק ופחות משמונה אחוזים באנגולה יודעים לדבר פורטוגלית בכלל; פחות מחמישה אחוזים במוזמביק ופחות מעשרה אחוזים באנגולה דרים בערים של הלבנים או מסביב להן, וערים אלו הן המרכזים היחידים של איזה מין התפתחות ופעילות תרבותית.

עם זאת, דומה כי אמנם פועל איזה תהליך כימי שאיפשר עד כה לפורטוגל, יחידה מכל המעצמות הקיסריות מלשעבר, לעמוד בפני רוחות-התמורה במאה שלנו. אף כי הודו האדירה בלעה את גוֹאָה הפעוטה, לא מחצה סין את מאקאו, אינדונזיה לא הדריכה את מנחתה של טימור ובסאו-תוֹמָה, גיניאה הפורטוגלית ומוזמביק עדיין מעטים הסימנים ללאומנות השחורה המציפה את שאר חלקי אפריקה. אחרי הכל, אפשר שהבילול הוא סיבתו של השקט הזה המזור.

חרף הנחות-היסוד האוטוריטריות שלה, יש בתורת-ההתבוללות אי-אלה צדדים של ליברליות. היא יוצאת מתוך הנחה שקיים דירוג מוחלט של ערכים תרבותיים, שבו התרבות הפורטוגלית עומדת בראש והתרבות הילידה בשפל-המדרגה, אך היא שוללת כל הבחנות גזעיות ביולוגיות. גירסה זו, המדגישה את התרבות — שניתן לשנותה — ולא את הגזע, שאי-אפשר לשנותו, פירושה שה„בילול” הפורטוגלי מנוגד ניגוד קטבי ל„אפרטהייד” נוסח דרום-אפריקה. בעוד ד״ר פֶּרֶוֹרְד חותר לחברה חלוקה מבחינה גזעית ובעלת תרבויות נפרדות, אומר ד״ר סאלאזאר שהוא רוצה בחברה מעורבת מבחינה גזעית ובעלת תרבות הומוגנית. רק סייג אחד יש כאן: אותה תרבות אחת חייבת להיות פורטוגלית.

בכֶּרְרֹדָה ובסאוֹרְתוֹמָה, מקום שהיישובים הקטנים מעורבים מבחינה גזעית כמו בכרזיל, ההנחה היא שפל אחד הוא „בְּנֵי-תרבות” ושוב אין מבדילים בין אנשים ממוצא פורטוגלי לזולתם. ואולם באנגולה, מוזמביק וגיניאה, מקום שהגזעים שרר יים בהפרדה גמורה כמעט, יכולים אפריקאים להיעשות „אסימילאדוס” רק אם יוכיזו חו את יכלתם לקרוא ולכתוב פורטוגלית ואם יסכימו לחיות כראוי לאירופי בכל המובנים.

הצורך בבילול משמש גם להצדיק את השיטה הידועה-לשימצה של עבודת-כפייה או עבודת-„חווה”, שעל-פיה כל אפריקאי בן למעלה מ-18 נאלץ לעבוד לפחות ששה חודשים בשנה. הטענה היא שעבודת הילידים היא הכרח גמור לפיתוח הקיסרות, אך

מאחר שהילידים אינם רגילים לעבוד יש להכריחם לעבוד, וכך לומדים הם מצדם את הערך ה"מתרבת" של עבודת-כפיים. על פי החוק נשמרות להלכה ערובות מסוימות. כך, למשל, אין לאלץ יליד לעבוד בשביל מעביד פרטי מסוים, גם אין לכפות עליו עבודה ציבורית, אם כבר מילא את מכסתו השנתית. כל המעבידים הפרטיים חייבים לספק משפורת-מינימום של כ־10 דולר בחודש, עם אוכל, לבוש, דיור וטיפול רפואי חינם. איומים או ענשים גופניים נגד פועלים ילידים אסורים, כמובן.

לרוע-המזל, המציאות היומיומית אינה חופפת את החוקים שעל גבי הנייר. העבירות שכיחות כל-כך עד שחושדים אפילו בשלטונות שהם מפרסמים שורה של תקנות "נאורות" לשיעור-רצונם של עתונאים ומשקיפים זרים. האפריקאים מוכים לעתים קרובות בידי המשטרה; השכר לעתים רחוקות הוא משתלם במלואו; טיפול רפואי אינו בנמצא למעשה, ושעה שחסרים פועלים גברים מאלצים לעתים קרובות נשים וטף לעבוד תחתיהם.

לאמיתו של דבר, כמה רופאים ועורכי-דין אפריקאים ו"אסימילאדוס" משמשים במשרות חשובות במחלקה ממשלתית אחת או שתיים, אבל החינוך עודו נתון בעי-קרו בידי המיסיונים הקתוליים, וכתוצאה מכך המוני אפריקאים רחוקים כיום מהנ-אות הציביליזציה ממש כמו שהיו בעת מסעו של ואסקו דה-גאמה.

לפי מספרים רשמיים 0.7 למאה מכל הלא-לבנים באנגולה הם טמועים, ואילו כל היתר נחשבים, ביסודו של דבר, כיחידות-עבודה. במוזאמביק היחס המספרי בין ה"חלב" הלבן ל"קפה" השחור הוא מבהיל: בעוד שהלבנים בדרום-אפריקה הם מיעוט של אחד-לשלושה, בעוד שהלבנים ברודזיה הדרומית הם מיעוט של אחד-לעשרה והלבנים באנגולה אחד-לעשרים, הנה הלבנים במוזאמביק הם מיעוט של אחד-למאה. גרוע עוד יותר, הריבוי השנתי של האוכלוסיה האפריקאית, כשמונים אלף נפש, עולה על כלל הישוב הלבן הקיים. המיפקד האחרון מעיד כי יש 164.580 אפריקאים בני-מוזאמביק היודעים לדבר פורטוגלית. מתוך אלה היו 56.270 יודעי קרוא-וכתוב, למעלה ממה שנדרש על-פי החוק לקבלת דרכון פורטוגלי. הואיל ולפיכך היה מספר האפריקאים הראויים להלכה לקבל אזרחות עולה הרבה על מספר הפורטוגלים יושבי-המקום, הרי רשמית היה מספר האפריקאים ה"מבוללים" רק 4.349. בחמש השנים בין 1950 ל-1955 התרבו ב-206 בלבד, 41 בממוצע לשנה. מדוע?

כדי למנוע את התרבות הכושים המשכילים, העמידו המחוקקים בפשטות שורה חדשה של תנאי טמיעה, וקבעו חובה שיהיו כל האפריקאים מדברים פורטוגלית — נכונה. מי מדבר נכונה, ומיה בעצם פורטוגלית נכונה — דבר זה הונח להכרעתם הגחמנית של אנשי השלטונות המקומיים.

לאחר 500 שנים של "תעודה ציביליזטורית" אין זה סיכום רב-רושם ביותר; מועט-שבמועט לגבי "רוחות-התמורה" הגוברות והולכות, שהפיצו את זרעי החופש בכל רחבי אפריקה מצפון לשתי מושבותיה התאומות הגדולות של פורטוגל. לא ייפלא

אפוא שפמה זרעים בודדים הגיעו גם לאנגולה הצפונית, מקום שפרצה מרידה מקומית ועד־מהרה הפכה מרד גדל־ממדים שאשתקד פשט כדליקה בערבה. מרכזו של המרד נעשתה העיירה בואֶלה, שנחרבה וחזרה על־ידי שני הצדדים חליפות. מאז שבו הפורטוגלים וכבשו את עיירת־המטעים שמו להם למטרה לחסום את הגבול ולמנוע את הזרימה דורהסטרית של לאומנים אנגוליים, שמפקדתם הפוליטית נמצאת בליאופולדוויל הסמוכה, מקום שפועלות כיום לא־פחות מארבע תנועות־שיחרור שונות.

לאחר תקופה ארוכה של קרבות הצליחו הפורטוגלים לקיים את שליטתם ברוב מרכזי־התחבורה, כשהם מגיחים ממוצביהם המבוצרים בשעות היום כדי לתקן את הגשרים שנהרסו בלילה בידי המורדים. אך בלילה האנגולאים שולטים שוב בדרך כים.

המורדים מאמינים שהזמן הוא לצדם. כשתתחיל להגיע עזרה בחומר — בפרט רימונים, רובים ומרגמות קלות — יחמיר מצבו של הצבא הפורטוגלי בצפון. מנהיגי האנגולאים משוכנעים שבסופו של דבר ייאלצו הפורטוגלים — בדומה לצרפתים באלזיריה — לבקש פתרון פוליטי למלחמה העולה לפורטוגל במחיר מיליון דולר בשבוע, לפי האומדן. סימנים ראשונים כבר מעידים שאכן כך הוא; הואיל וברור היה שהתותחים לא הצליחו למגר את המרד, הודיעה ממשלת פורטוגל לא מפבר על ביטולו של חוק־הילידים. מעתה והלאה תוענק אזרחות פורטוגלית לכל התוש־בים, „בלי הבדל גזע, דת או תרבות“. זו פעם ראשונה יקבלו עתה האנגולאים את הזכויות לשיפוט על־פי דין ולהגנתו המלאה של החוק. עם זאת הקפידה הממשלה להוסיף שאנגולה ושאר הטריטוריות באפריקה תקבלנה הגירה מוגדלת בהרבה מפורטוגל, כולל את „הצעירים העושים שם את שירותם הצבאי“. הקצרה, דומה כי פתרוןם של הפורטוגלים לבעיה הקולוניאלית הוא תוספת קולוניאליזם. באנגולה בישרו העתונים על ההודעה בכותרות־ענק, אבל מליאופולדוויל הסמוכה הודיע מנהיג המורדים, רוברטו הולדן, שההצעה איחרה מדי, וכמנצח הוסיף — במיליוני עלונים שהומטרו על בתי־ספר של המיסיון בעיירות־מטעים — „אך זוהי עדות לכך שאנו מנצחים. זאת היא הרפורמה הראשונה של פורטוגל בחמש־מאות שנה!“ הולדן אינו בודד במערכה. תמיכה מוסרית מגיעה מכל המדינות החפשיות של אפריקה, נשק מוסיף לזרום ממקורות מזרחיים כמו גם ממחסנים פורטוגליים שנלכדו, ולבסוף יש גם לציין שתנועת־המחותרת שלו שאבה עידוד פוליטי מפרשת גואֶה ומה שבא בעקבותיה.

*

לאחר שש שנים של התנצחות ללא תוצאות בבית־הדין העולמי בהאג, ולאחר אמברגו מסחרי שאילץ את הגואנים להביא את מזונם ממרחקים, אפילו מהולנד, נתן נהרו לבסוף לצבאו את „האור הירוק“. מיד לאחר חג־המולד 1961 כבשו חיילות סיקיים מן האוגדה ה־17 של הצבא ההודי את המושבה הפורטוגלית העתיקה

והפעוטה ג'אָה, כמו גם את המובלעות הפורטוגליות דיאו ודאמאו. המערכה נמשכה רק 36 שעות ולפי האומד נהרגו ונפצעו בה בסך־הכל 40 איש, פורטוגלים ויהודים כאחד. פחות מיומיים לאחר שעברו היהודים את הגבול נכנע חיל־המצב כולו.

במועצת־הבטחון בנירירוק יזמו ארה"ב, צרפת, בריטניה ותורכיה יחדיו הפסקת־אש מיידית, שכבר היתה מיותרת בשעה שהוטל עליה ויטו מצד ברית־המועצות. סין האדומה הכריזה במאוחר על „מניעים ולרעיונות” שמאחרי הפלישה, והזכיר כי ציב על מידת ההבנה שגילה ל„מניעים ולרעיונות” שמאחרי הפלישה, והזכיר כי פעמיים דחה את תאריך הפלישה מתוך התחשבות בפניות דיפלומטיות אנגלו־אמריקאיות — וזה היה הכל. הלקח לא נעלם מלוחמיה־החופש של אנגולה, ובעצם גם לא מן האופוזיציה הספונה בפורטוגל פנימה.

*

משקיף חד־עין שנקלע לפורטוגל בעת החגיגות של יובל ה־500 להגרי הנווט ב־1960 ודאי היה מבחין בכמה סימנים של אופוזיציה מאחרי חזית ההרמוניה הכללית. האיסור על כל פעילות פוליטית — להוציא, כמובן, את „האיחוד הלאומי” של סאלאזאר — חל לא רק על מלוכנים, קומוניסטים וליברלים אלא גם על אותם קתולים שרצו להקים מפלגה נוצרית־דמוקרטית משלהם. העובדה שקיימת אופוזיציה ספונה מזה שנים הובאה לתשומת־לבו של הציבור בפעם הראשונה ביולי 1960, כאשר נדונו עשרים־ושלושה איש, בכללם ששה קצינים, בבית־דין צבאי בליסבון על השתתפות בקשר של 12 במרס 1959. המשפט, שבתחילה מכוון היה בבירור להוקעת אי־אלה יריבים בעלי־השפעה של המשטר ולהעששתם, נסתיים בפסקי־דין מתונים עד־להפתיע, החל בזיכוי בכמה מקרים וכלה בתקופות־מאסר של עשרים חודש לכל היותר. מידת הרחמים שגילו הדיינים הצבאיים נתפרשה כסימן נוסף להסתייגויות של הצבא ממדיניות־הפנים האוטוריטרית של סאלאזאר. ששה חדשים לאחר משפטי־הקשר עתיד היה הניגוד בין הצבא לראש־הממשלה הזקן להגיע לידי מרד גלוי, ואם גם מבודד.

כאשר השתלטו הקפיטן אַנריקה גלוואו וקומץ ידידים נבחרים ב־22 בינואר 1961 על אנטי־הנוסעים הטרגס־אטלנטית „סנטה מאריה”, היתה דעת הקהל על המאורע מפולגת ביותר. יריביו של ד"ר סאלאזאר, הן בפורטוגל הן בברזיל, נוטים היו לראות בכך צעד ראשון לגאולת הארץ משלטון הרודנות; ואילו תומכיו נדרשו להכיר בכך קנוניה שהשראתה ממקור קומוניסטי.

אף כי פעולתו של הקפיטן גלוואו אמנם הכניסה נימה של שודיים לאווירת היחסים הבינלאומיים, הרי בתוך כך גם עשתה הרבה יותר מזה. עצם האומץ שהפגינה ריפז את תשומת־הלב העולמית בפורטוגל — והרי זה השג בפני עצמו, נוכח מדיניותו של סאלאזאר המקפיד להרחיק את אור הזרקורים ממשטרו. אשר לסברה שבוצע כאן מעשה שודיים, הרי בראשונה דומה היה כי יש לה יסודות מספיקים. על־כלי

פנים, יחידות של הצי האטלנטי האמריקאי ושל הימיה הבריטית שוגרו מיד ליירט את אניית-הנוסעים הלכודה, אבל, כפי שהטעים הקפיטן גלוואו כעבור שבועות אחדים, ב„סנטה מריה“ נתרחה מרידה פוליטית בטריטוריה פורטוגלית בלי פגיעה באינטרסים של שום צד שלישי; דעת-הקהל הבינלאומית סופה שהפירה ותמכה בטענה זו.

התקוה למגר את המשטר בפורטוגל על-ידי לכידתה של „סנטה מריה“ תחילה לא היתה חסרת-שחר ככל שאולי תראה עתה, לאחר שעלה הנסיון בתוהו. תכניתו של גלוואו היתה להשיט את האניה לאפריקה ולתקוף את לואנדה, בירתה של אנגולה, מקום שם שירת מ־1947 עד שנאסר והוגלה אחרי-כן בשל פעולות נגד המשטר של סאלאזאר. מטרתו היתה לכבוש ולשחרר חלק הגון למדי של טריטוריה פורטוגלית, לכונן שם ממשלה זמנית דמוקרטית ולפתוח במלחמה נגד מימשל-הרודנות שבסיסו בליסבון. אין כל ראייה לכך שלא היתה תכנית זו מוכתרת בהצלחה לולא נאלץ, מסיבות הומניטריות, להוריד לחוף שני חולים באי סנטה-לוצייה ולגלות בכך את מעמדו ואת מגמת-פניו הסופית. אילו הגיע גלוואו לאנגולה אפשר שהיו הדברים מתפתחים בהתאם לתכנית, שכן היו עוד ליברלים שחיפו לו באנגולה. אף המרידות בלואנדה, לאחר כניעתה של „סנטה מריה“, היו אידיאולוגיות במהותן: פורטוגלים לבנים ואפריקאים עמדו כאחד לצד המתמרדים בהתקפה נואשת על האדמיניסטרציה.

*

כעבור שנה קמה חבורת קושרים חובבנית למדי וניסתה את מזלה שוב — זאת הפעם בלבה של פורטוגל.

בשעת-סופה-יומטר של טרם-בוקר ביום ראש השנה 1962 נייער זקיף במחנה חיל-הרגלים בבז'ה, דרומית-מזרחית לליסבון, על-ידי ארבע מכוניות מתקרבות. כיון שהכיר שלושה מקציני הגדוד שלו עצמו, נתן למכוניות אות לעבור ולהיכנס. אבל במכוניות היו גם כעשרים פועלים מאלמאדה, פרורר של ליסבון, ואויבים מושבעים למשטרו של סאלאזאר כגון הקפיטן ז'ואאו וארילה גומז ומאנואל סארא, מי-שהיה ראש תנועת-הנוער-הקתולית.

בנקל השתלטו המתמרדים על הקצינים הישנים במפקדת הגדוד — בנקל כל-כך עד שהתרשלו בהליכותיהם. וארילה גומז התפרץ לחדרו של המפקד, מאיור, ופקד עליו להרים את ידיו. תחת זאת תפס המאיור תת-מקלע, ירה בווארילה גומז בבטנו, נמלט ונתן אות-אזעקה.

כיון שהיה וארילה גומז פצוע קשה, נתבלעה עצתם של אנשיו. לאחר חילופי-יריות קצרים עם החיילים ומשטר-הבטחון, נמלטו על נפשם. סגן מיניסטר-הצבא, הלייטננט-קולונל ז'אימה דה-פֶּזֶנסֶאָקָה, חש מליסבון ליטול את הרסן לידיו, אך משקרב למחנה נורה ונהרג, מן-הסתם על-ידי אחד מאנשיו שלו, עליו-התדק. שני מורדים נהרגו בבז'ה ו-18 נתפסו, בכללם וארילה גומז הפצוע קשה.

בברזיל, המשמשת זה כבר מפלט לגולים ממתנגדי סאלאזאר, הודה הקפיטן אנריקה גלוואו שהמיבצע היה ביש בניהוגו ובתיכנונו, אך עם זאת ראה בו „התפתחות הגיונית של התהליך המהפכני הנמשך בלי הפסק מאז פרשת „סנטה מריה“. הוא התנבא כי שנת 1962 „תעמוד בסימן קצו של סאלאזאר“. הרודן המזקין עצמו בא לא מכבר, שלא כמנהגו, לשאת נאום בפרלמנט, אבל שלישו היה צריך לקרוא את הנאום תחתיו; ברגעים של מתיחות נוטה סאלאזאר לאבד את קולו, ולאחר 33 שנים בשלטון נראה היה שהמיתח מתחיל לתת אותותיו בבכיר הרודנים שבעולם.

*

„אם לא תיאחו פורטוגל בקיסרות שלה, סופה שתיעשה פרובינציה חסרת־ערך או נספח קטן לפדרציה אירופית!“ כך הזהיר לא מכבר פאולו קוניא, מיניסטר־המדינה לשעבר. סוכנות־הידיעות המשכנעת של סאלאזאר הוסיפה כי בעקבות הפסד הקיסרות יפרוץ בפורטוגל משבר כלכלי וחברתי מקיף כדי־כך שתהיה הדרך סלולה לחתרנות פוליטית ולקומוניזם. יתר על כן, דיפלומטים פורטוגליים מרמזים רמיזות אפלות שאם לא תבוא בקרוב מאד תמיכה מערבית ניכרת אפשר שתהיה פורטוגל אנוסה להסתלק מן האוריינטציה המערבית שלה בת מאות־השנים ולהסתגר בתוך בדלנות איברית.

האמת שמאחרי ההצהרות האלו היא שהמשטר הרודני־הקולוניאלי זקוק לעצם קיומו לקפה של אנגולה, ליהלומים של אנגולה ולמחצבים של מוזאמביק, ושליסבון תוסיף ותהדק את מוסרות הקיסרות אפילו יהיה פירוש הדבר הרחקתה של פורטוגל משאר ארצות העולם — להוציא את ספרד ודרום־אפריקה.

השאלה איננה כמה זמן תוכל עוד פורטוגל לשאת במותרות של קיסרות אלא כמה זמן יוסיף המשטר לשעבד שלושה־רבעים מן העם הפורטוגלי שהעוני מבודדם. בתהליך התפוררותה של הקיסרות היה גורל האיפר הפורטוגלי קשור בזה של עמי אפריקה. אלה ואלה כאחד היו כצאן חסרות־בינה בעיני מושליהם; חיילים פורטוגליים שאינם יודעים קרוא וכתוב מובלים להילחם ולהרוג במורדים אפריקאיים נבערים באותה מידה, והרפורמות הקרקעיות והפספיות בארץ־העורף הפיאודלית של פורטוגל ניתן לדחותן — בלי לגרום רעב חמור — רק על־ידי הסחת מרצה ותשומת־לבה של האומה לניצולה הקולוניאלי של אפריקה השחורה.

נפילתו של ד״ר סאלאזאר — שרבים מנבאים אותה עוד לשנה זו — תחיש את שיחוררה של אפריקה הפורטוגלית, וממש כך יחיש שיחוררה של אנגולה את נפילתו של סאלאזאר — אלא אם כן תקדים האירוניה של ההיסטוריה את שיחוררם של הנתינים האפריקאים לשיחורר שליטיהם. בנפול הקיסרות שוב לא יהיה צורך בצבא היקר גם לא במינהל היקר לשטחים־שמעבר־לים, שזה עשרות שנים שוב אין בו תועלת. רק אז תגיע סוף־סוף השעה להגשמת „התעודה הציביליטורית“ בקרב אותם ארבעים אחוז מן הפורטוגלים שאינם יודעים קרוא־וכתוב, המתפרנסים בדוחק — בניו של עם קטן, שפעם תרם תרומה נכבדה לקידמה האנושית.